

ОСОБА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2024.02.188>
УДК 930.25(477)-05

*Ольга ГОРОХОВАТСЬКА**

Слідами кримінальної справи «Спілка визволення України»: життєвих шлях українських педагогів Б. Гороховатського та Є. Кремянської

Мета – на основі архівно-кримінальних справ та опублікованих джерел дослідити долі педагогів Б. Гороховатського та Є. Кремянської, засуджених у контексті кримінальної справи «Спілка визволення України».

Методологія та методи дослідження ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності, науковості, систематичності. Для дослідження було використано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та описовий методи.

* *Гороховатська Ольга Ярославна* – кандидат історичних наук, учений секретар Відділення інформатики НАН України. E-mail: olga@nas.gov.ua; ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7636-9916>

Висновки. Упродовж 1920-х–1930-х рр. комуністичний режим намагався знищити українську інтелігенцію як носія ідеї державності України. Вже з початку 1920-х рр. більшовицькі спецслужби намагалися створити агентурні мережі у культурно-просвітницьких, освітніх та наукових осередках, які вони вважали джерелом «української дрібно-буржуазної контрреволюції».

Окрема увага приділялася Всеукраїнській академії наук, представники якої, зокрема, стали фігурантами сфабрикованої комуністичним режимом кримінальної справи «Спілка визволення України». Відкритий судовий процес у Харкові 1930 р. став лише верхівкою репресій української інтелігенції наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. До згаданої «контрреволюційної організації», окрім 45 фігурантів судового процесу, співробітники ГПУ додали ще сотні представників української інтелігенції. Серед них були педагоги Борис Гороховатський та Євгенія Кремяньська. Їх заарештували і засудили до ув'язнення у виправно-трудовах таборах, згодом відправили на тривале поселення через їхнє українське бачення подальшого розвитку радянської України. Комуністичний режим категорично протиставився національній сутності радянських республік, оскільки вважав це перепорою у формуванні нової спільноти «радянська людина».

Ключові слова: Всеукраїнська академія наук, Спілка визволення України, ГПУ, Борис Гороховатський, Євгенія Кремяньська, політичні репресії, українська інтелігенція.

У березні 1930 р. у Харкові відбувся один з перших сфальшованих сталінським режимом політичних відкритих судових процесів. У Харківському оперному театрі судили фігурантів кримінальної справи «Спілка визволення України» (СВУ). Основними обвинуваченими були 45 осіб, серед них 15 – науковці Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Загалом співробітники держбезпеки оголосили учасниками цієї сфабрикованої «контрреволюційної націоналістичної організації» майже 700 осіб. Їх заарештували, деякого засудили до смерті, інших відправили до виправно-трудовах таборів та заслання¹.

1995 р. була опублікована ґрунтовна науково-документальна праця В. Пристайка та Ю. Шаповала «Справа «Спілки

¹ Енциклопедія сучасної України. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-883358> (відвідано 10. 06.2024 р.)

визволення України»: невідомі документи і факти»². Однак через масштабність фальсифікованої кримінальної справи у цьому виданні не вдалося помістити чимало її аспектів, описати долі учених, політиків, митців, учителів, інженерів, студентів, священників тощо. Тому перед дослідниками постало завдання виявити таких осіб і вивчити їхній життєвий шлях, їхню роль в українській науці, культурно-освітньому і релігійному повсякденні.

У статті досліджуються долі двох репресованих у цій кримінальній справі педагогів – Б.Ф. Гороховатського та Є.С. Кременської. На їхньому прикладі можна зрозуміти, як ламалися людські долі під пресом комуністичного режиму.

Борис Федорович Гороховатський народився 13 травня (30 квітня за ст. ст.) 1893 р. у с. Митрофанівка Олександрійського повіту Херсонської губернії у родині телеграфіста та вчительки. Батько його помер у 1895 р., й відтоді його вихованням займалася мати. 1900 р. Борис вступив до народної школи, яку закінчив 1902 р., після чого навчався у гімназії м. Феодосії. У 1912 р. закінчив Олександрійську чоловічу гімназію, у тому ж році став студентом історико-філософського факультету Київського університету святого Володимира³.

Під час навчання в університеті Б. Гороховатський вступив до Української соціал-демократичної партії. Ще у 1912 р. Київське жандармське управління отримало інформацію, що «Гороховатський цікавиться діяльністю українських гуртків і що він співчуває організуванню у Києві українського гуртка «Олександрійців»⁴.

² Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 3.

⁴ Гермайзе О. Шевченківська демонстрація в Києві р.1914 // Червоний шлях. – 1924. – № 3 – С. 127.

Відомо, що у його помешканні по вул. Жилинській, 71, був гектограф, на якому друкувалися відозви студентської фракції УСДП. Його

«велика кімната [...] служила частенько затишним притулком не тільки для фракційних не дуже численних зборів, але навіть і для загальних зборів університетської громади. У тій квартирі був фактично один з клубів української, переважно соціал-демократичної, молоді»⁵.

У 1914 р. у Києві була організована Шевченківська демонстрація, оргкомітет якої очолив О. Гермайзе, товариш Б. Гороховатського. Борис також брав участь у цій демонстрації до 100-річчя Тараса Шевченка, що

«[...] сколихнула маси українського студентства, а перед очима неукраїнців продемонструвала силу молодих діячів соціалістичного і національного руху. Організації українського студентства стали рости і більшати»⁶.

1915 р. університет був евакуйований до Саратова, а Борис Федорович вступив на службу до комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу завідувачем харчового пункту для біженців. Восени 1916 р. його як студента призвали на дійсну військову службу. Лютнева революція 1917 р. застала його в Оренбурзькій школі прапорщиків, жовтневий переворот – на фронті, де він перебував до стихійної демобілізації. На початку лютого 1918 р. Б. Гороховатський повернувся до України і влітку продовжив навчання у Київському університеті. Паралельно навчався в Економічно-адміністративному інституті⁷.

Молода українська держава потребувала кваліфікованих дипломатів, але навчальні заклади для їхньої підготовки були відсутні. Тому за ініціативою видатного економіста, одного з

⁵ Гермайзе О. Шевченківська демонстрація в Києві р.1914 // Червоний шлях. – 1924. – № 3 – С. 127.

⁶ Там само. – С. 147.

⁷ Матяш І. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. – К.: Інститут історії НАН України, 2016. – С. 114.

фундаторів ВУАН М. Туган-Барановського при Українському товаристві економістів (УТЕ) для підготовки працівників дипломатичної служби були засновані Консульські курси. Для організації набору слухачів створили Комітет Консульських курсів. Викладацький склад формувався з авторитетних і висококваліфікованих фахівців. Проте курси, засновані при громадській установі, не давали права на отримання посвідчення державного зразка. Тому невдовзі при УТЕ запрацював Економічно-адміністративний інститут, який мав п'ять відділів: адміністративний, фінансовий, економіки і статистики, зовнішньої політики та кооперативний.

Наскільки бурхливим і мінливим було життя українців у 1918–1919 рр., свідчать відомості, надані Б. Гороховатським під час допиту після його арешту 1929 р.:

«При Гетьманській владі мені вдалося поступити в якості секретаря ревізійної комісії Міністерства продовольчих справ. Тут пробув лише місяці два і був звільнений за незнання української мови, це була формальна причина. Насправді причиною мого звільнення є моя газетна робота, де я викрив порушення в міністерстві. Близько 1/2 – 2 місяців був без роботи. Потім поступив коректором у «Дніпросоюз». Тут був до весни 1919 р. і у травні місяці поступив інспектором театральної справи Всеукраїнського театального інституту. Під час Денікінщини був у Києві і, як колишній офіцер, підлягав мобілізації до армії. Я не мав бажання служити у Денікінській армії і поїхав до Кам'янця-Подільського. Тут поступив у Петлюрівське Міністерство праці на посаду діловода. Восени 1919 р. відправився пішки до Києва. Дістався Білої Церкви. У цей час Київ був взятий червоними, і я повернувся до Олександрії. Тут була ще Денікінська влада і через три дні вступили червоні».

В Олександрії до 1922 р. він працював на різних посадах⁸.

У 1922 р. через хворобу легень Борис Федорович поїхав до рідного дядька, який жив у Феодосії. 1923 р. повернувся до Олександрії. Упродовж 1923–1925 рр. Б. Гороховатський вчителював у рідному місті. Згодом у 1925 р. переїхав до Харкова,

⁸ ГДА СБ України, ф.7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 3 – 4.

де працював спочатку вчителем, потім у редакції газети «Радянський статистик». Із осені 1927 р. поїхав до Кременчука, де повернувся вчительською праці.

Під час роботи у Харкові Б. Гороховатський поринув у громадське і літературне життя. Крім написання брошур, він займався коректорською та редакторською роботою. Безперечно, на нього впливало середовище української гуманітарної інтелігенції 1920-х рр., серед яких було чимало представників майбутнього «розстріляного відродження».

Б. Гороховатський прагнув займатися науковою роботою і популяризацією вже наявних наукових досягнень, але цього не дозволяло матеріальне становище. Перебуваючи у Харкові, він написав низку популярних брошур. Зокрема, на замовлення Держвидаву України (ДВУ) були написані брошури, теми яких він брав з робочого плану ДВУ: «Красный столяр Степан Халтурин», «Цареубийство 1го марта», «Первый интернационал», на замовлення видавництва «Український робітник» – брошура «Украинское движение и царское правительство». Борис Федорович намагався працювати не лише у бібліотеці, а й в архівах, але газетна робота забирала багато часу⁹.

22 вересня 1929 р. Б. Гороховатський був заарештований за підозрою в тому,

«що він серед української інтелігенції м. Кременчуку провадить «[онтр]-р[еволюційну] роботу, спрямовану до настановлення їх проти заходів Рад[янської] влади і т.д.».

Запобіжним заходом йому обрали утримання під вартою у Кременчуцькому «ДОПР»¹⁰.

Як було зазначено, процесуальних документах архівно-кримінальної справи, Б. Гороховатський проходив підозрюваним у «справі Спілки визволення України». Це був гучний процес, сфабрикований під керівництвом кремлівських очільників співробітниками Державного політичного управління УСРР (Государственного Политического Управления (ГПУ). –

⁹ Там само, арк. 47–48.

¹⁰ ДОПР (рос.) – Дом Принудительных Работ.

рос.) проти української інтелігенції, що тривав 9 березня – 19 квітня 1930 р. у Харкові.

Одним з основних обвинувачуваних, якого вважали головою «СВУ», був заарештований влітку 1929 р. Сергій Єфремов – академік, віцепрезидент Всеукраїнської академії наук, визнаний літературознавець, громадський і державний діяч. С. Єфремов не приховував свого негативного ставлення до комуністичного режиму¹¹.

Серед іншого, завданням каральних органів під час процесу «СВУ» було створення умов для примусу ВУАН стати провідником ідей комуністичного режиму. Про це, зокрема, свідчив лист наркома освіти УСРР М. Скрипника до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 20 березня 1930 р., в якому йшлося про зв'язок ВУАН із «СВУ»:

«[...] має значення вияснення повнотою питання про ВУАН, як про базу для контрреволюційної організації і як її ширму. На суді досить докладно виявилася шкідницька робота в окремих галузях ВУАНу в науково-педагогічній, медичній тощо, але лише під час допиту звинуваченого Гермайзе було йому поставлено запитання про те, які групи існували в ВУАНі, яка між ними точилася боротьба тощо, – усе вияснення питань про ВУАН обмежилось лише зізнанням Гермайзе про боротьбу в ВУАНі між Єфремовим і Грушевським [...]

Політична боротьба в середині Академії та кругом неї, всі ці питання, що зв'язані з ВУАНом, саме є і мусять бути предметом виявлення під час зізнань тов. Озерського. Озерський був завідувачем Управління Науковими Установами Наркомосвіти, був головою комісії, що провела загальне обстеження Академії, що привело до зняття Єфремова з керівництва в ВУАНі і було вихідним пунктом переборення впливу СВУ у ВУАНі. Заслухання на суді свідчень тов. Озерського саме і дасть можливість повнотою виявити цілий обсяг контрреволюційної роботи, веденої СВУ у ВУАНі, що дасть можливість забезпечити надалі роботу ВУАНу відповідно до потреб і завдань Радян-

¹¹ Див.: Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. Путро (гол. упоряд.), Т. Вересовська, В. Кучмаренко, Л. Портнова, Л. Стрельська. – К.: ЗАТ "Газета "РАДА", 1997. – 848 с.

ської республіки. І конче потрібно з точки зору тої роботи і тої політики, що нам треба провести щодо ВУАНу і в середині ВУАНу»¹².

В архівно-кримінальній справі Б. Гороховатського збереглися протоколи допитів від 22, 24 вересня, 5 і 30 жовтня, де простежується певна особливість. На допитах слідчий вимагав відповіді одні й ті самі питання для отримання свідчень проти Сергія Єфремова, Осипа Гермайзе, братів Миколи та Дмитра Зерових. Також слідчий домагався від Б. Гороховатського назвати якомога більше прізвищ із середовища представників української інтелігенції – науковців, літераторів, освітян тощо. Розуміючи наслідки своїх відповідей, Б. Гороховатський свідчив наступне: «З названих мені осіб я знаю проф. Гермайзе і проф. Зерова. З академіком Єфремовим я не знайомий»¹³.

У протоколах допитів Б. Гороховатського йдеться про його розмову з О. Гермайзе, де останній розповідав про роботу Всеукраїнської академії наук:

«Говорили про нового президента академії Заболотного; про Грушевського, Єфремова і Кримського (йдеться про академіка Агатангела Кримського. – Авт.). Гермайзе Заболотного хвалив, говорив, що це людина з авторитетом, енергійна і може оживити роботу академії. Характеризував його як цілком радянську людину.

Про Грушевського казав, що він провадить велику наукову роботу, що він вже зіграв свою політичну роль, що йому лишилося тільки займатися наукою. Єфремова Сергія характеризував як людину замкнену й ворожо налаштовану до радянської влади, яка засуджує дії Грушевського за його співробітництво з радянською владою. Розповідав, що Єфремов написав лист відкритий про роботу Української академії наук, який надруковано в закордонній пресі. Гермайзе не схвалював дії Єфремова.

Академіка Кримського лаяв і відгукувався про нього несхвально. Говорив, що коли Кримський був секретарем академії,

¹² Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». – С. 250–251.

¹³ ГДА СБ України, ф. 7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 14.

робота там йшла дуже мляво, що Кримський авторитету серед академіків не має, що підбирати людей придатних до наукової діяльності зовсім не вміє»¹⁴.

Важко нині оцінити достовірність такої розмови, чи Б. Гороховатський точно переказав розмову із О. Гермайзе, чи слідчий під час записування свідчення додав необхідні для слідства формулювання. Але наявні дослідження загалом підтверджують загальну картину внутрішньоакадемічних конфліктів другої половини 1920-х рр.¹⁵.

Б. Гороховатський був знайомий з братами Миколою Костьовичем і Дмитром Костьовичем Зеровими. М. Зеров викладав у Б. Гороховатського літературу в Інституті народної освіти (ІНО)¹⁶. Зокрема, у протоколах допиту Б. Гороховатського є згадка про рекомендацію від М. Зерова прочитати книгу В. Домонтовича «Дівчина з ведмедиком» як кращий твір¹⁷.

¹⁴ Там само, арк. 10–11.

¹⁵ Гирич І., Кіржаєв С. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу "Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р.") // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка. – 1992. – Нова серія. Вип. 1 (Український археографічний збірник. Т. 4). – С. 332–351; Рубльов О. Повертаючись до надрукованого: [Рец. на статтю]: Гирич І., Кіржаєв С. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу "Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р."). Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1 (4). – С. 332–340 // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка. – 1993. – Нова серія. Вип. 2 (Український археографічний збірник. Т. 5). – С. 401–404.

¹⁶ Починаючи з 1920 р., на базі колишніх університетів комуністичний режим створив інститути народної освіти. Київський інститут народної освіти функціонував у 1920–1933 рр. замість закритого Університету св. Володимира. Лише 1933 р. він був реорганізований у Київський державний університет. Див.: Київський університет ім. Тараса Шевченка: сторінки історії і сьогодення / За заг. ред. В. Скопенка. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 1994. – 285 с.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 12.

Із О. Гермайзе Б. Гороховатського пов'язували дружні стосунки ще з часів навчання останнього в університеті. Наприкінці 1920-х рр. Б. Гороховатський навіть обговорював з ним свою майбутню кандидатську роботу, але О. Гермайзе був заарештований наприкінці липня 1929 р., а Б. Гороховатський – за два місяці, наприкінці вересня.

З протоколів допитів стало зрозуміло, що Бориса Федоровича позбавили виборчих прав через його службу в імператорській армії. Упродовж 1929 р. він декілька разів приїздив з Кременчука до Києва для збирання документів, які допомогли б йому у відновленні цих прав. Імовірно, що постійне зволікання радянських бюрократів із виданням документів було пов'язане з тим, що за ним вже стежили і готували арешт.

Сьогодні вже відомо про вигадливі, бузувірські та нелюдські допити в органах ГПУ республіки. У матеріалах архівно-кримінальної справи є згадка про те, що допити Б. Гороховатського тривали по 12 годин і були частими. Але достеменно невідомо, що саме було причиною того, що ув'язнений називав імена людей, з якими спілкувався, та переповідав зміст розмов.

Проте під час допитів Б. Гороховатський весь час свідчив на користь О. Гермайзе, зазначаючи, що він

«лояльний радянський громадянин. Дуже багато працює. За своїм світоглядом він марксист, вважає, що повернення до минулого не може бути, і може за своїми переконаннями віднесений до тих, хто співчуває комуністам»¹⁸.

Зрозуміло, що ці свідчення нікого не цікавили, і ніким не враховувалися. О. Гермайзе був засуджений спочатку до 5 років ув'язнення, а 1937 р. отримав новий строк з подовженням у 1944 р. і помер 22 вересня 1958 р. у таборі¹⁹. Реабілітований у 1958 і 1989 рр.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 11.

¹⁹ Склярєнко Є. У сфабрикованій справі «СВУ» // Репресоване краєзнавство, 20–30-і роки. – К.: Рідний край, 1991. – С. 129–133.

У постанові Кременчуцького відділу ГПУ про притягнення до кримінальної відповідальності Б. Гороховатського обвинувачували, що він

«[...] у період петлюрівщини проявив себе як «самостійник», вів роботу по насадженню петлюрівських «Просвіт», робітників постачав літературою, що привозив з Києва. З отриманих матеріалів випливає, що Гороховатський не примирився з рад[янською] владою, згрупує навколо себе укр[аїнських] шовіністів, серед яких проводив к[онтр]-р[еволюційну] роботу»²⁰.

Звичайно, Борис Федорович не визнав себе винним в оголошених йому обвинуваченнях. Свою культурно-просвітницьку працю він проводив у період так званої «українізації», санкціонованої вищим політичним керівництвом СРСР.

Задля збільшення кількості прихильників радянської влади, зменшення довіри до національно-визвольного повстанського руху на початку 1920-х рр. комуністичний режим обрав курс на так звану «коренізацію» (в УСРР «українізацію»)²¹, що сприяло певному розвитку української літератури, театру, образотворчого й кіномистецтва, науки тощо. Скориставшись новими ініціативами, українська інтелігенція активно розпочала створювати різноманітні осередки культури, гуртки тощо. Але переважна більшість національної інтелігенції робила акцент саме на розвитку української національної ідеї, а не комуністичної ідеології. Це, у свою чергу, полегшило каральним органам виявлення тих представників української культури, науки й освіти, які були прихильниками саме національної ідеології. Вже з другої половини 1920-х рр. органи державної безпеки почали активну розробку окремої лінії оперативної роботи «українська дрібнобуржуазна контррево-

²⁰ ГДА СБ України, ф. 7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 28.

²¹ Див.: "Українізація" 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. В. Смолій; авт. кол.: В. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П. Бондарчук, Л. Гриневич, О. Ковальчук, В. Масенко, В. Чумак. – К.: Інститут історії України, 2003. – 392 с.

люція» у середовищі науковців, митців, освітян, політичних діячів, української Церкви для їхньої подальшої ліквідації.

Тому, крім звинувачень у контрреволюційній діяльності й вимагання свідчень у «справі СВУ» проти С. Єфремова, М. Зерова, О. Гермайзе та інших, Бориса Федоровича допитували про діяльність гуртка з вивчення української мови та літератури, в якому він брав активну участь у 1928–1929 рр. Треба зазначити, що на той час кожен осередок української культури, наукові та навчальні заклади, гуртки, товариства були нашпиговані інформаторами, які повідомляли органи ГПУ про кожне почуте слово. Це, врешті-решт, дозволило більшовицькій владі сфабрикувати кримінальні справи «Спілки української молоді», «Спілки визволення України», «Українського національного центру» та інші.

Робота мовної секції гуртка стосувалася, зокрема, вивчення словника української мови Б. Грінченка, а також мови письменників дореволюційної та постреволуційної доби. Діяльність літературного напрямку також полягала, переважно, в обговоренні творів тодішніх авторів. Крім того, членами гуртка виголошувалися наукові доповіді. Про зміст роботи гуртка, загальні настрої та тенденції, а також певною мірою світосприйняття Б. Гороховатського свідчать протоколи його допиту. Вони є також цікавими з позицій сьогодення, коли стали широко відомими та доступними твори, про які йдеться:

«Мою доповідь, що передбачалася, про новинки в українській літературі на підставі чорнової замітки, що зберіглася, я думав побудувати так: передреволюційна українська література більшою мірою – інтелігентська. Особливе місце в ній займає Шевченко – представник і співець труда й революції. Після Шевченка марксистський критик Коряк намічає два напрями в розвитку укр[аїнської] літератури: просвітителі та просвітяни. Це – спадок, що залишився нам від дореволюційної літератури. Природно, що в перші роки революції вважалося moveau top брати інтелігента як борця і героя літературного твору. Героїчна епоха громадянської війни визначила героїчні теми, визначила різкі класові угруповання. Ми зустрічаємо інтелігента у літературі у творі Антоненка-Давидовича «Смерть». Це –

інтелігент, який поділяє свою долю з долею пролетаріату, зливається з пролетаріатом. Роман Антоненка-Давидовича – позитивне явище в нашій літературі. Приблизно одночасно з'явився роман Хвильового «Вальдшнепи». Там теж інтелігент, теж партієць, але який розклався. Останнім часом ми маємо цілу низку творів, у яких героєм виводиться інтелігент. Я хочу зупинитися на таких чотирьох романах: «Інтелігент» – Шкурупія; «Дівчина з ведмедиком» – Домонтовича; «Недуга» – Плужника; «Місто» – Підмогильного.

Розглядаємо по черзі: «Інтелігент» – Шкурупія. Це – не трудовий інтелігент, не справжній. У дитинстві його годує мамка, він оточений няньками, гувернантками, з дитинства він звик витрачати гроші. Це не та інтелігенція, котра віддає свої знання і сили трудящим, цей інтелігент не піде рука в руку з пролетаріатом. Справжня трудова інтелігенція повинна не відділяти себе від пролетаріату. Згадаємо, як теперішній президент Академії наук Заболотний на самому початку жовтневої революції з'явився в Ленінградську раду й запропонував свою допомогу для боротьби з епідемією. Вчителювання²² є одним з загонів пролетаріату, і для нього «інтелігент» Шкурупія – класовий ворог. «Дівчинка з ведмедиком» Домонтовича. Це – переживання великої проблеми, Винниченко у скороченому трактуванні. «Недуга» Плужника. Стара тема, початок її у «Вальдшнепах» Хвильового. «Місто» Підмогильного. Цей роман я тлумачу як невдалу спробу контр[революційної] змички з селом. Автор негативно ставиться до міста, для автора міста якийсь жахливий звір, який може впливати на село лише негативно. Основна ідея твору дати начебто позитивний тип, тільки зіпсований містом, в дійсності ж «герой» твору – глибоко егоїстичний, всі його устремління до нагромадження матеріально кращих, комфортабельних умов егоїстичного існування, й у розв'язку він зживається з містом в його божественному, паразитичному житті.

Класова суть героїв романів: 1) «Інтелігент» – спец, який примазався, лише використав обставини; 2) «Дівчинка з ведмедиком» – трудовий інтелігент, але застряг у невдалому коханні; 3) «Недуга» Плужника – пролетарій, але відірвався від виробництва, який розкладається і лише могутньою напругою

²² Так у тексті.

волі знову відроджується; 4) «Місто» Підмогильного – селяк, сільський парубок, який потрапив «до лап» міста й, відірвавшись від села, заперечує місто.

Далі я хотів розглянути побут, що введено в романах. У чернетці збереглася лише замітка про перший роман: побут – панський. Згадую, що я хотів, роблячи висновки, вказати на потрібність, необхідність у літературі дати інтелігента, але ненадірваного, який плутається у статевих проблемах інтелігента, а здорового, працюючого, трудового інтелігента в його виробництві, інтелігента, що йде в одних рядах з пролетаріатом, і цілком злився з ним. «Смерть» Антоненка-Давидовича дає позитивний тип інтелігента в епоху громадянської війни, пролетарська література має дати інтелігента в епоху соціалістичного будівництва. Мої дійсні тези написані на підставі чернетки, що відібрали при обшуку, достеменно можливо, що доповідь ще перероблялася б, а тепер я тільки згадую тодішній хід думок»²³.

Декількома днями раніше за арешт Б. Гороховатського, 18 вересня 1929 р. заарештували його другу дружину Євгенію Стефанівну Кремлянську, з якою Борис був знайомий ще з 1914 р., в тому числі по роботі в УСДП. Вона теж проходила обвинуваченою у «справі СВУ».

Оскільки завданням комуністичного режиму було винищення української інтелігенції, в камерах також були провокатори та агенти ГПУ, які викликали ув'язнених на відверті розмови. Доказом цього стало свідчення громадянки О. Савченко, яка перебувала в одній камері з Є. Кремлянською. Вона докладно описала всі розмови з Євгенією.

Коли слідчий запитав Є. Кремлянську про її розмови із іншими підслідними, вона розповіла:

«У камері я говорила про те, що у літературному гуртку [...] вивчали питання про літературну дискусію 1924–1927 рр. Я говорила так приблизно, [що] з 1924 р., а особливо після смерті Блакитного, Хвильовий почав виступати в пресі з такими думками – «українська культура не може розвиватися під впливом російської культури, так само й українська література.

²³ ГДА СБ України, ф. 7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 36–39.

Шляхи минулого були абсолютно різними у Росії та Україні; в подальшому своєму розвитку українська література повинна орієнтуватися на західну Європу; коли Хвильового питали, на яку Європу, то він відповідав, що треба орієнтуватися на яку завгодно – сучасну, минулу». Я говорила про те, що цей погляд створив цілу еру в українській літературі»²⁴.

Б. Гороховатський та його дружина були педагогами, типовими представниками тодішньої української інтелігенції. Важливим для розуміння їхніх поглядів стали свідчення Є. Кремянської:

«Для мене вся інформація щодо Радянської влади остільки²⁵ зрозуміла, гармонійна [...] дивна по своїй тактиці, умінню укріпляти свої позиції, що я психологічно не мислю в себе якогось негативного ставлення. Коли буває якась лінія несподівана, нова, тоді я можу говорити, аби зрозуміти хід і раціональність подій, а не критики. Таке моє ставлення у нас дома відоме, і ніколи від Гороховатського не чула я ніяких заперечень. Національне питання усталене вже давно, і в цій галузі не було ніякої балачки, бо інакше і бути не може. Для мене це остільки ясно, що щоб не було далі, а з позицій комуністичної партії в цій галузі я ніколи не зйду. Від Гороховатського заперечень проти моїх поглядів не чула. У нас часто бувають непогодження на ґрунті оцінки творів сучасних письменників. Гороховатський ставить більші вимоги до обробки, форми цих творів, критично ставиться, коли твір – надто неприхована агітка. Мої вимоги більш примітивні»²⁶.

Отже, навіть знаючи про жорстоке «розкуркулювання» селян, арешти знайомих і незнайомих людей (це простежується за документами з архівно-кримінальної справи), у Є. Кремянської було прихильне ставлення до радянської влади.

На допиті вона свідчить:

«Щоб не говорити безпідставно про думки, які передати важко, я коротко зупинюся на зовнішньому виявленні думок і наст-

²⁴ Там само, арк. 74.

²⁵ Так у тексті.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 87.

роїв у нашій родині. Ідеологія людини виявляється в тактиці, в поведінці, ось на цьому я і зупинюся.

1. Які журнали й газети ми читаємо й передплачуємо? а). «Правда», б). «Новый мир», в). «Критика», г). «Гарт», д). «Червоний шлях», е). «Народний учитель», ж). «Робітник Кременчуччини». Для сина – «Вокруг света».

Можливо, що це випадок, але київських журналів ми не передплачуємо. Вважаю, що такий вибір не свідчить про шовіністичні симпатії.

2. Син одвідує піонерський загін. (Старший син Є. Кремянської від першого шлюбу – Петро Дмитрович Зеров. – Авт.).
3. Дівчина, що служить у нас майже два роки – член КМС²⁷, в цьому році почасти й за нашою порадою [вона] стала членом колективу в с. Манилівці.
4. «Антирелігійність» у нашій хаті охоплює не тільки [нерозбірливо. – Авт.], а стоїть побути релігійній служниці з села, вона цілком одходить од церкви. Таких випадків кілька²⁸.

«Камерна агентура» ГПУ свідчила, що серед тюремників були такі, хто передавав ув'язненим записки з камери до камери, а також розповідав про нових ув'язнених.

Зокрема, вже згаданою Савченко було повідомлено:

«22/ХІ було отримано книгу від Гороховатського, в якій приховано між сторінок було написано наступне: «Не вір Іваницькому (слідчому. – Авт.), він мене жадливо залякував. Я тобі вірю й надіюсь. Ні ти, ні я в контрреволюції участі не брали. Кріпися. Я в Допрі з 13/ХІ. Повідом»²⁹.

В'язні намагалися підтримувати одне одного, узгоджувати свої свідчення, та їм це не завжди вдавалося. Архівно-кримінальна справа містить також декілька рапортів уповноваженого 1-го відділу Кременчуцького ГПУ Іваницького про вилучення пакету з книгою Артура Шніцлера, яку Б. Гороховатський намагався передати своїй ув'язненій дружині, та вилучення її записки до чоловіка. Те, яким чином Борис і Євгенія намагалися підтримати одне одного та повідомити

²⁷ Так у тексті, імовірно це КСМ – комуністична спілка молоді.

²⁸ ГДА СБ України, ф.7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 22.

²⁹ Там само, арк. 105.

про лінію поведінки, заслуговує на увагу. Зокрема, у книзі були виділені такі рядки з п'єси «Парацельс» (мовою оригіналу):

«Одна игра. Чему ж и быть иначе?
Что не игра из наших дел на свете?
При том еще столь важная на вид.
Один толпой наемников играет,
Другой – слепым безумием суеверов...
И, может быть, и солнцем кто-нибудь,
Мирами звезд... А я – душой людскою.
И смысл в игре найдет лишь тот, кто ищет.
Сливаются в одно и ложь, и правда,
И сон, и явь. Уверенности нет
Мы ничего не знаем о других
Как ничего не знаем о себе³⁰.
Игра во всем... Кто понял это – мудр».

Рядки підкреслені Б. Гороховатським.

У свою чергу, дружина намагалася передати йому через одного з ув'язнених інформацію такого змісту:

«Побачите Б., скажіть, в чім мене обвинувачують. Скажіть, що я йому вірю, що він не винний. Вірю, що колись ще будемо разом. Хай не сумує, коли зроблю йому зовні прикрість, так треба. Взагалі мені тяжко, я ніколи й думки не мала контрреволюцію Обов'язково передайте. Напишіть мені, бо дуже важко»³¹.

Б. Гороховатський переймався не лише долею дружини, а й дітей. В архівно-кримінальній справі зберіглася його заява від 28 вересня 1929 р. до начальника Кременчуцького ГПУ такого змісту:

«Після арешту мого й моєї дружини вдома лишилося в нас двоє дітей (із них меншому немає ще й двох років) без жодних засобів до існування. Прошу Вас дати мені побачення з дружиною, щоб порадитися про якийсь вихід із важкого економічного стану і про допомогу дітям».

³⁰ Підкреслення у тексті. Імовірно спосіб передачі інформації.

³¹ ГДА СБ України, ф.7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 107.

Разом з тим, Є. Кремянська просила їхню робітницю забрати до себе на деякий час їхнього молодшого сина, про що її чоловік, звісно, не знав³².

Старший син Є. Кремянської Петро Зеров, тоді учень Кременчуцької 10-ї трудової школи, звертався до голови Всеросійського товариства Червоного хреста (допомоги ув'язненим) К. Пешкової з листом про допомогу такого змісту:

«Мама моя, Євгенія Степанівна Кремянська, викладачка Крем[енчуцького] пед[агогічного] технікуму, була заарештована 17-го вересня 1929-го року; 29-го того ж вересня вона була звільнена, а 28-го жовтня вона знову заарештована і по теперішній день знаходиться у робітничому відділенні Крем[енчуцького] допра. І сама вона, і всі, хто знає її, кажуть, що вона невинна. Зробіть милість матері моїй, чесній трудівниці, і нам, бідним діткам її, мені, якому 10-ть років, і братику моему Мишуні, 2-х років, і допоможіть повернути нам нашу дорогу маму.

1930-го року лютого 5-го дня.

Короткий додаток справи моєї матері додається»³³

Але ще 1 січня 1930 р. Євгенії Стефанівні Кремянській та Борису Федоровичу Гороховатському Кременчуцький окружний відділом ГПУ пропонував ухвалити вирок – ув'язнення до табору строком на 3 роки³⁴. Ще перебуваючи під слідством, Є. Кремянська мала намір розлучитися з чоловіком, якщо його ув'язнять, щоб продемонструвати, що вона його засуджує³⁵. Нерозуміння Б. Гороховатським причини розлучення, а також перебування в різних місцях поселення й неможливість спілкуватися не дали змоги відновити сімейні стосунки і спільно виховувати дітей.

³² Там само, арк. 12.

³³ Лист учня 10-ї Кременчуцької школи Петра Зерова до голови Всеросійського товариства Червоного Хреста Катерини Пешкової із проханням допомоги звільнити із в'язниці свою маму Є. Кремянську. Режим доступу: http://pkk.memo.ru/letters_pdf/001225.pdf (відвідано 10.07. 2024).

³⁴ ГДА СБ України, ф. 7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 127.

³⁵ Там само, арк. 121.

Після звільнення з концтабору Б. Гороховатського відправили на поселення до Єйська, куди він поїхав зі своєю першою дружиною Марією Василівною Колмаз, яка підтримала його в цей складний період, і старшим сином Ярославом. Б. Гороховатського вдруге заарештували 1936 р. та відправили на 10 років ув'язнення до Казахстанського виправно-трудового табору. Він повернувся до батьківської хати до Олександрії лише у 1946 р., а через два роки помер.

Євгенія Стефанівна Кремянська після звільнення з табору була відправлена на поселення до Приморського краю. Вона одружилася втретє із Семеном Васильовичем Михайликом і 1933 р. народила дочку Марію³⁶. Її сина Петра забрав до себе його батько, Дмитро Костьович Зеров, і до закінчення школи хлопець виховувався у родині Зерових. Петро Дмитрович Зеров став інженером-кораблебудівником, останні роки життя працював у Москві, де й помер у 1982 р.³⁷. Дочка Марія Семенівна працювала в Інституті філософії РАН, померла теж у Москві 2011 р. Спільний син Б. Гороховатського і Є. Кремянської Михайло Борисович Гороховатський жив з матір'ю у Приморському краї.

24 липня 1995 р. Б.Ф. Гороховатський і Є.С. Кремянська реабілітовані Полтавською обласною прокуратурою³⁸.

Отже, фальсифікований комуністичним режимом відкритий судовий процес «Спілка визволення України» став лише верхівкою репресій української інтелігенції наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. До згаданої «контрреволюційної організації», окрім 45 фігурантів судового процесу, співробітники ГПУ додали ще сотні представників української інтелігенції. Серед них були педагоги Борис Гороховатський та

³⁶ Ширай В. Священик Стефан Кремянський: штрихи до біографії // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2022. – Вип. 32. – С. 101–119. DOI: <https://doi.org/10.33294/2523-4234-2022-32-1-101-119>.

³⁷ Родинне вогнище Зерових. – К.: Гелікон, 2004. – С. 384.

³⁸ ГДА СБ України, ф.7, оп. 1, спр. 3354-П, арк. 130–131.

Євгенія Кремяньська. Їх заарештували і засудили до ув'язнення у виправно-трудовах таборах, згодом відправили на тривале поселення через їхнє українське бачення подальшого розвитку радянської України. Комуністичний режим категорично протиставився національній сутності радянських республік, оскільки вважав це перепоною у формуванні нової спільноти «радянська людина».

REFERENCES

1. Bachynskiyi, D.V. (2009). *Ukrayinizatsiyia 1920-kh – pochatku 30-kh rokiv ta intelihentsiia*. Chernivtsi: Knyhy-XXI. [in Ukrainian].
2. Bon, O. (2021). Humanitarna intelihentsiia Kharkova 1920-kh rokiv v eho-documentakh pysmennyka Oleksy Varravy (Kobtsia). *Kyivski istorychni studii: naukovyi zhurnal*, 1 (12), 167–173. doi: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.119> [in Ukrainian].
3. Danylchenko V.M. (2012). *Ukrainska intelihentsiia I vlada. Zvedennia sekretneho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr.* Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
4. Matiash, I.B. (2016). *Ukrayinska konsulska sluzhba 1917–1923 rr. Yak derzhavnyi instytut: stanovlennia, funktsionuvannia, personalii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Mohylnyi, L. (2020). Suspilno-politychni pohliady Osypa Hermayze. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 4 (147), 33–38. doi: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.147.7> [in Ukrainian].
6. Prystajko, V. and Shapoval, Yu. (1995). *Sprava "Spilky Vyzvolennia Ukrainy. Nevidomi dokumenty i facty. Naukovo-documentalne vydannia*. Kyiv: Intel. [in Ukrainian].
7. Shapoval, Yu., Prystajko, V. and Zolotar'ov, V. (1997). *ChK-HPU-NKVD v Ukraini: osoby, facty, dokumenty*. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
8. Shyrai, V.A. (2022). Sviashchennyk Stefan Kremianskyi: shtrykhy do biohrafii. *Naukovyi shchorichnyk "Istotiiia relihii v Ukraini"*, 32, 101–119. doi: <https://doi.org/10.33294/2523-4234-2022-32-1-101-119>. [in Ukrainian]

9. Vedeneiev, D. V. (2007). *Dyplomatychna sluzhba Ukrayinskoyi Derzhavy 1917–1923 rr.* Kyiv: Natsionalna akademiia SB Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Yefremov S. (1993). *Za rik 1912-i. Pid obukhom. Bilshovyky v Kyievi.* Kyiv: Vyd-vo "Orii" pry UKSP "Kobza". [in Ukrainian].

Horokhovatska O. In the Footsteps of the Criminal Case 'Union for the Liberation of Ukraine': The Life Paths of Ukrainian Educators B. Horokhovatskyi and Ye. Kremianska

The aim. Based on archival criminal cases and published sources, the aim is to investigate the fates of educators Borys Horokhovatskyi and Yevheniya Kremianska, who were convicted in the context of the criminal case "Union for the Liberation of Ukraine.

Methodology and research methods are grounded in the principles of historicism, objectivity, scientific rigor, and systematic approach. The study employs problem-chronological, comparative-historical, and descriptive methods.

Conclusions. Throughout the 1920s and 1930s, the communist regime attempted to destroy the Ukrainian intelligentsia as the bearer of the idea of Ukrainian statehood. From the early 1920s, the Bolshevik secret services attempted to create agent networks in cultural, educational and scientific centres, which they considered to be the source of the 'Ukrainian petty-bourgeois counter-revolution'.

Particular attention was paid to the All-Ukrainian Academy of Sciences, whose members, among others, became figures in the criminal case "Union for the Liberation of Ukraine" fabricated by the communist regime. The public trial in Kharkiv in 1930 was only the tip of the iceberg of repression against the Ukrainian intelligentsia in the late 1920s and early 1930s. In addition to the 45 individuals tried in court, the GPU (State Political Directorate) added hundreds more representatives of the Ukrainian intelligentsia to the so-called "counterrevolutionary organization." Among them were educators Borys Horokhovatskyi and Yevheniya Kremianska. They were arrested and sentenced to imprisonment in forced labor camps, and later sent into long-term exile due to their Ukrainian vision for the future development of Soviet Ukraine. The communist regime vehemently opposed the national essence of the Soviet republics, viewing it as an obstacle to the formation of a new community of 'Soviet people'.

Keywords: All-Ukrainian Academy of Sciences, Union for the Liberation of Ukraine, GPU, Boris Gorokhovsky, Yevgenia Kremianska, political repression, Ukrainian intelligentsia.